

ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ 80 ՏՎՐԻՆ 80-ЛЕТ ГЕНОЦИДА АРМЯН

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՄԵԾ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀՀ ԳԱԱ ազգայնամիկոս Մ. Գ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

1

Հայ ժողովրդի դարավոր պատմությունը ոսնի տշ քիշ ողբերգական էջեր։ Մեկ անգամ չէ, որ այլևայլ վաշկատուն ցեղեր ու ագրեսիվ պետություններ նվաճել, ասպատակել, ավերել ու թալանել են Հայաստանը, մեկ անգամ չէ, որ տեղի են ունեցել հայության ջարդեր ու կոտորածներ։ Բայց այն, ինչ կատարվեց թուրք-օսմանյան պետության կողմից 1915—16 թթ., եզակի ու աննախընթաց մի ոճրագործություն էր, որը դարձավ մեր ժողովրդի ամենամեծ ողբերգությունը։ Ազգայնամուլ, ռասիստ երիտթուրքերը երկու տարվա ընթացքում ոչնչացրին արևմտահայ բնակչության կեսից ավելին։ Իրականացվեց XX դարի առաջին ցեղասպանությունը (գենոցիդ)։

Թուրքական կառավարության այդ ահավոր ոճիրի մասին գրել են ոչ միայն հայերը, այլև շատ ժողովուրդների պետական գործիչները և գիտություն ու մշակույթի բազմաթիվ անվանի ներկայացուցիչները, գրել են ազնիվ ցասումով ու սրտի խորը կսկիծով։ Հենրի Մորգենթաուն, օրինակ, որ 1913—1916 թթ. զբաղեցնում էր Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների դեսպանի պաշտոնը Կ. Պոլսում և լավատեղյակ էր Օսմանյան կայսրության մեջ տեղի ունեցող գաղանթություններին, նշել է. «Ես վստահ եմ, որ մարդկության համայն պատմության մեջ չկան այնպիսի զարհուրելի փաստեր, ինչպիսին այս կոտորածն էր։ Այն մեծ կոտորածներն ու հալածանքները, որոնք տեղի են ունեցել անցյալում, համարյա աննշան բան են թվում հայ ազգի 1915 թ. կրած տառապանքների հետ համեմատած»¹։

Ռուս անվանի արևելագետ Վլադիմիր Ալեքսանդրովիչ Գորդլևսկին, որին վիճակվեց պատերազմի տարիներին այցելել ռուսական զորքերի կողմից գրավված Արևմտյան Հայաստանի մի շարք քաղաքներ ու գյուղեր, խոսելով հայերի կոտորածների մասին հաղորդել է. «Դա սպանդ էր, ժողովրդի աննախադեպ ջարդ։ Մարդիկ ասես կորցրել էին խիղճը։ Բայց ամաչել էր նփրատը և լաց եղել արյուն արցունքով։ Մուշի մոտակա կամուրջը իր վրա տակավին պահպանում է շերտերը, այն հետքերը, երբ գետն արյունից վարարել էր։ Այդպես զոհվեցին մեկ միլիոնից ավելի հայեր»²։

Ավելի ուշ հանրահռչակ Ֆրիտյոֆ Նանսենը բազում փաստերի հիման վրա եկավ այն եզրակացության, որ հայերի նկատմամբ երիտթուրքերի գաղանթությունները «իրենց չափերով և քստմենքի դաժանությամբ գերազանցում են այն բոլորը, ինչ հայտնի է պատմությանը... Թուրքական արյունոտ պատմությանը ավելացավ այնպիսի մի ահավոր գլուխ, որը ստվերում է թողնում նախընթաց բոլորը»³։

¹ Henry Morgenthau. Ambassador Morgenthau's Story. New York, 1918, p. 310.

² Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов под редакцией проф. М. Г. Нерсисяна. Ереван, 1966, стр. 450—451.

³ Fridtjof Nansen. L'Arménie et le Proch Orient. Paris, 1928, p. 357.

Արևմտահայության ցեղասպանության փաստը հաստատել են գիտության ու մշակույթի բազմաթիվ այլ ներկայացուցիչներ, պետական գործիչներ, գրողներ ու հրապարակախոսներ Զեյնա Բրայսը, Արնոլդ Թոյնթին, Անրի Բարբին, Հովհաննես Լեփսիուսը, Արմին Վեգները, Մաքսիմ Գորկին, Վալերի Բրյուսովը, Անատոլ Ֆրանսը, Ֆոգեֆ Մարկվարտը, Հերբերտ Գիբբոնսը, Դեվիդ Լյոյդ Ջորջը, Ուինստոն Չերչիլը և ուրիշներ:

Հրապարակվել են արխիվային կարևոր նյութեր, ականատեսների ու ջարդերից փրկված մարդկանց հուշերը, ցուցմունքները և այլն: Լույս են տեսել ջատ ուսումնասիրություններ ինչպես Հայաստանում, Սփյուռքում, այնպես էլ Ռուսաստանում ու արևմտյան երկրներում: Այսօր էլ շարունակում են հրապարակվել գիտական աշխատություններ, որոնցում նորանոր տրվյալներով հաստատվում է արևմտահայության ցեղասպանության փաստը Օսմանյան կայսրության մեջ:

Սակայն ընայած այդ ամենին թուրքական պատմագիտությունը, պաշտոնական ու ոչ պաշտոնական մամուլը, կառավարական ղեկավար անձինք, թուրքական մտավորականության ներկայացուցիչներ մինչև օրս էլ համառորեն ժխտում են արևմտահայության ցեղասպանությունը: Պատմության թուրք կեղծարարներին այս կամ այն շահով ձայնակցում են մի շարք պատմաբաններ ԱՄՆ-ում, Ֆրանսիայում և այլ երկրներում, փորձեր են արվում գործը պատկերացնել այնպես, որ իբր երիտթուրքերի կառավարությունը չի ունեցել հայերի կոտորածների կանխամտածված ծրագիր, որ նա Ռուսաստանի սահմանակից նահանգներից արևմտահայերին տեղափոխել է երկրի խորքերը ռազմական նկատառումներով, որ պատերազմի տարիներին անխուսափելիորեն զոհեր են տվել ինչպես թուրքերը, այնպես էլ հայերը: Այս պատճառաբանությունները, անշուշտ, անհիմն են ու բացահայտորեն կեղծ:

Մասնագետ պատմաբաններին քաջ հայտնի է, որ դեռևս 1910—11 թթ. երիտթուրքերի՝ Սալոնիկում կայացած գաղտնի հանդիպումներում ու խորհրդաժողովներում ընդունվել է որոշում օսմանիզացիայի ենթարկել կայսրության բոլոր ոչ թուրք ժողովուրդներին: 1910 թ. օգոստոսի 28-ին Մոնաստիրի անգլիական փոխհյուպատոսը Կ. Պոլսի իր դեսպանին ղեկուցում էր, որ ինքը գաղտնի աղբյուրներից ձեռք է բերել ռեզոլուցիոններն այն ճառի», որը վերջերս արտասանել է Թալեաթ բեյը Սալոնիկում կայացած գաղտնի խորհրդակցության ժամանակ՝ Միության և առաջադիմության տեղական կոմիտեի անդամների առաջ: Փոխհյուպատոսն այնուհետև հաղորդել է որ երիտթուրքերի ղեկավարներից մեկը՝ Թալեաթ բեյը իր ճառում ասել է մոտավորապես հետևյալը. «...Դուք գիտեք, որ սահմանադրության համաձայն, հաստատված է մուսուլմանների ու զլավուրների հավասարություն, բայց դուք բոլորը միասին և յուրաքանչյուրդ առանձին գիտեք և զգում եք, որ սա անիրագործելի իդեալ է: Շարիաթը, մեր ողջ անցյալ պատմությունը, հարյուր հազարամյան մուսուլմանների զգացմունքները և նույնիսկ հենդ իրենց՝ զլավուրների զգացմունքները, որոնք համառորեն դիմադրում են իոննց օսմանացմանը, անհաղթահարելի խոչընդոտ են ներկայացնում իրական հավասարություն հաստատելու համար: Մենք անհաջող փորձեր արեցինք, որպեսզի զլավուրներին դարձնեինք օրինապահ օսմանցիներ: Նման բոլոր ջանքերը մշտապես սահմանադրություն են կրելու...»⁴:

Ծգրակացությունը պարզ էր. պետք է դիմել բռնի միջոցների: Եվ այլազգիներին վերացնելու որոշումը վերջնականապես հաստատվեց նույն Սալոնիկում 1911 թ. տեղի ունեցած գաղտնի ժողովում: Հենց այդ տարիներին արդեն պարզ դարձավ, որ երիտթուրքերը նախապատրաստում են զանգվածային կոտորածներ, ճիշտ է ասված, որ ճերմատասարդ թուրքերի ղեկավարները դեռ նոր էին անցել իշխանության գլուխ, երբ սկսեցին մոլեգին ատե-

⁴ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում. փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ. Երևան, 1991, էջ 266:

յություն սերմանել քրիստոնյաների, մասնավորապես հայերի դեմ⁵։ Առաջին հարվածը պետք է հասցվեր հայերին։ Այդ զգուհում ու հասկանում էին շատերը։ Բնորոշ է, որ 1912 թ. արդեն 3000 վասպուրականցիներ Գևորգ V կաթողիկոսին ուղղված իրենց նամակում մեծ տազնապով գրում էին, որ երիտթուրքերը շարունակում և ավելի են խորացնում սուլթան Արդուլ Համիդի ջարդարարական քաղաքականությունը⁶։ 1913 թ. ապրիլին էրզրումի ռուսական գլխավոր հյուպատոս Ադամովը Կ. Պոլսի դեսպան Գիրսին հաղորդում էր, որ էրզրումից ոչ հեռու գտնվող Հասան Կալա գյուղի պանդոկում «Բասենի Ղարաքիլիսայից եկած հետևակային կապիտան Հասան աղան, չքաշվելով հայերի ներկայությունից, իր շուրջը հավաքված քրդական աշիրեթային հեծելազորի մի քանի սպաների բացեիքաց քարոզել է հայերին ռուսափոխյթ կոտորելու անհրաժեշտության մասին։ «Մեր այժմյան բոլոր դժբախտությունները,—ասել է խանը,—մեր քրիստոնյա ռայայից են գալիս... Ես իմ կողմից ձեռք եմ առել անհրաժեշտ միջոցներ և Բասենի կաղայի քրդական բոլոր գյուղերի քրդերին հորդորել եմ այլևս չհապաղել կոտորելու հայերին և նրանց ունեցվածքը թալանելու։ Այդ նույն խորհրդով դիմում եմ և ձեզ⁷։ Նույն թվականի ապրիլին Դիարբեքիի ֆրանսիական հյուպատոսը զեկուսում էր, որ վիլայեթում լայն ծավալ են ստացել քրիստոնյաների կոտորածները, սպանությունները և չեն բացառվում հայերի մասսայական ջարդերը⁸։ 1912—1913 թթ. հայկական, ռուսական և եվրոպական երկրների պարբերական մամուլում հրապարակվեցին բազմաթիվ նյութեր արևմտահայությանը սպառնացող նոր կոտորածների մասին։

Այսպիսով, բացահայտ կեղծիք ու դատարկ շաղակրատանք է թուրք հեղինակների, ինչպես նաև նրանց հետևող աչազգի առանձին «պատմաբանների» այն պնդումը, որ եթե 1914 թ. չկազմակերպվեին հայ կամավորական խմբեր ու տեղի շունենար վանի 1915 թ. ապրիլյան հերոսական ինքնապաշտպանությունը, ապա արևմտահայությունը զերծ կմնար ցեղասպանությունից։ Ուրեմն, ըստ պատմության կեղծարարների, ստացվում է, որ հայկական կոտորածների պատճառը հենց իրենք հայերն էին։ Ինչպիսի ցինիզմ ու ստախոսություն...

Հարկ է նկատել, որ երիտթուրքերի որդեգրած ցեղասպանության քաղաքականությունը անցյալում ընդունել են մի շարք թուրք գործիչներ և նրանց զինակից գերմանացի պաշտոնական անձինք։ Բերենք մի քանի օրինակ։ 1916 թ. Հալեպում գործող թուրքական կառավարական կոմիտեի պաշտոնյաներից մեկը՝ Նայիմ-բեյը (կոմիտեի խնդիրն էր Միտիայի անապատները աքսորել բռնագաղթված հայ կանանց, երեխաներին ու ծերունիներին) իր հուշերում պատմում է, որ նշված կոմիտեին կենտրոնական կառավարության կողմից ուղարկված գաղտնի հրամաններից մեկում պարզ ու հստակ ասված էր. «Թեև հայ տարրը բնաջնջելու հարցը, որը դարեր շարունակ շանում էր ավելել մեր Կաթոլիկոսի ամրակուռ հիմքը, իսկ ներկայումս իրական վտանգ է դարձել, վճռվել էր ավելի վաղ, սակայն հանգամանքները թույլ չէին տալիս իրագործել այդ սրբազան գործը։ Այժմ, երբ բոլոր արգելքները վերացված են և հասել է մեր հայրենիքը այդ վտանգավոր տարրից ազատելու ժամանակը, հաստատականորեն խորհուրդ է տրվում չենթարկվել կարեկցանքի զգալի մասին՝ ի տես նրանց թշվառ վիճակի, այլ վերջ տալ օղորին և ամեն կերպ ջանալ ոչնչացնել բուն «Հայաստան» անվանումը թուրքիայում։ Հետևեք, որ նրանք, ում կվստահվի այդ խնդրի իրագործումը, հայրենասեր և հուսալի մարդիկ լինեն»։

⁵ Տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965, № 1, էջ 37։

⁶ ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 15, ք. 64—66։

⁷ Архив внешней политики России (Москва), посольство в Константинополе, д. 2684, л. 36—37.

⁸ АВІР, Политархив, д. 3460, л. 136.

Մասնակից և ականատես լինելով կատարվող անցքերին, Նայիմ-բեյը համարձակություն ունեցավ գրելու հետևյալ տողերը. «Նա կարծում եմ, որ հայերի աքսորն ու կոտորածը... իրենց հավասարը չունեն անմարդկային արարքների մասին մինչև այժմ գրված պատմությունների մեջ: Թուրքիայի ընդարձակ տարածքի որ անկյունն էլ որ հայացք նետես, որ խոր կիրճն էլ որ նայես՝ ամենուրեք կարելի է գտնել ամենադժան կերպով խողխողված ու այլանդակված հազարավոր հայերի դիակներ ու կմախքներ»⁹:

Թուրքական հանրապետության հիմնադիր Քեմալ-փաշան, որը 1919—22 թթ. կոտորածի ենթարկեց հարյուր-հազարավոր հայեր ու հույներ, նույնպես հաստատել է Մեծ Նդեռնի փաստը: 1926 թ. շվեդական լրագրողներից մեկին տված իր հարցազրույցի ժամանակ նա հայտարարեց, որ երիտթուրքերը պետք է պատասխան տան միլիոնավոր քրիստոնյաների կոտորածների համար¹⁰:

Կարևոր վկայություններ կան գերմանական արխիվներում: Կ. Պոլսի գերմանական դեսպան բարոն Վանգենհայմը, որ երիտթուրքերի պարագլուխների բարեկամներից ու խորհրդատուներից մեկն էր, իր գաղտնի զեկուցագրերում ուղղված ռախտկանքներին հայտնում էր, որ երիտթուրքերի կառավարությունը վարում է արևմտահայությունը վերացնելու քաղաքականություն: 1915 թ. հուլիսի 7 թվակիր զեկուցագրում հաղորդելով հայերի բռնի աքսորների մասին, նա եզրակացնում էր, որ իսկապես, երիտթուրքերի կառավարությունը «նպատակ ունի ոչնչացնել հայոց ազգը թուրքական պետության մեջ»¹¹: Կ. Պոլսի գերմանական դեսպանության պատասխանատու պաշտոնյա Կոպերտի կողմից 1915 թ. օգոստոսի 31-ին կազմված արձանագրության մեջ նշվում էր, որ թուրքական կառավարության ներքին գործերի մինիստր Թալեթ բեյը, այցելելով դեսպանություն հայտարարել է, որ հայերի դեմ ուղղված գործողությունները հիմնականում իրականացվել են և որ «Հայկական հարցն» այլևս գոյություն չունի¹²: 1915 թ. նոյեմբերին Վանգենհայմի մահից հետո նոր դեսպան նշանակված կոմս Վոլֆ Մետերնիխը իր գաղտնի զեկուցագրում կանցլեր Բենթան-Հոլվեռնի հաղորդում էր, որ երիտթուրքերի կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն պաշտոնապես ոչնչացնել հայերի վերջին մնացորդներին¹³:

Ահա և շարքային գերմանացու վկայությունը: Հալեպի գերմանական դպրոցի ուսուցիչ Մարտին Նիաադեն գրել է. «1915 թ. սեպտեմբերին, երեքամսյա արձակուրդից հետո, Բեյրութից Հալեպ վերադառնալով, ես սարսափով իմացա, որ սկսվել է հայերի կոտորածների մի նոր ժամանակաշրջան, շատ ավելի ահավոր, քան Աբդուլ Համիդի օրոք էր եղել, որը նպատակ ուներ ամբողջովին ոչնչացնել հայ ժողովրդին՝ խելացի, աշխատասեր, առաջադիմության ծարավի այդ ժողովրդին»:

Սկզբում հրաժարվում էի հավատալ դրան: Ինձ պատմեցին, որ Հալեպի տարրեր մասերում հանդիպում են սովալլուկ և ուժասպառ մարդկանց բազմություններ՝ խղճով մնացորդները նրանց, ովքեր հայտնի էին որպես «տեղահանվածների քարավաններ»: Որպեսզի թաքցնեին հայոց ազգի ոչնչացումը քաղաքականության դիմակի տակ, սկսեցին պնդել, որ, իբր, ռազմական նկատառումներն են իրենց ստիպել արտաքսելու հայերին նրանց հարազատ

⁹ The Memoirs of Naim Bey. Turkish official documents relating to the Deportations and Massacres of Armenians. Compiled by Aram Andonian. London, 1920, p. 1—10.

¹⁰ Los Angeles Examiner, 1 August 1926.

¹¹ Johannes Lepsius. Deutschland und Armenien 1914—1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke. Potsdam, 1919, S. 94.

¹² Նույն տեղում, էջ 146:

¹³ Նույն տեղում, էջ 247:

վայրերից, որտեղ նրանք ապրել են 2500 տարի, և ուղարկել Արարական անապատ։ Այդ միջոցառումներն արդարացվում էին նաև նրանով, որ որոշ հայեր մեղադրվում էին լրտեսության մեջ։

Ես տեղեկություններ հավաքեցի այդ փաստերի վերաբերյալ և բազմակողմանի ինֆորմացիա ստանալով՝ եկա այն եզրակացության, որ հայերի դեմ առաջ քաշված մեղադրանքները վերաբերում են սակավանշանակ առանձին դեպքերի, որոնք սոսկ առիթ են ծառայում մեկ մեղավորի պատճառով տասնյակ հազարավոր անմեղ մարդկանց ոչնչացնելու համար, կանանց ու երեխաների դեմ դաժանագույն գործողություններ կատարելու և աքսորյալներին սովի դատապարտելու համար՝ նրանց համատարած ոչնչացման նպատակով¹⁴։

Բերենք նաև պարսիկ ու արաբ ականատեսների հաղորդումները։ Պարսիկ Քերպեյա Ալի Մեհմետը պատմել է. «Ես ռազմամթերք կը փոխադրեի Երզնկային Կարին։ Մի անգամ 1915 հունիսի մեջ, երբ եկա խոթորի կամուրջին մոտ, մի ահուկ տեսարան ներկայացավ իմ աչքերուս։ Անթիվ-անհամար մարդու դիակներ մեծ կամուրջին 12 կամարները լեցուցած էին, դեմ էին առած, և ջուրը իր ընթացքը փոխած կամուրջին անդին կը վազեր։ Սոսկալի էր տեսիլքը, երկար սպասեցի քարավանովս, մինչև որ այդ դիակները քշվեցան և կարողացա կամուրջին անցնիլ։ Սակայն կամուրջին մինչև ձինիս ամբողջ ճանապարհը լեցուն էր դիակներով. ժերեր, կիներ, երեխաներ արդեն հոտած, նեխված և ուռած։ Այնպիսի մեծ գարշահոտություն կար, որ անցնիլ այդ ճանապարհով անհնար էր։ Իմ երկու ուղտապաններս արդեն հոտեն հիվանդանալով՝ մեռան, և ես ստիպվեցա ճանապարհս փոխել։ Անլուր և զարհուրելի ոճրագործության զոհեր և հետքեր էին ասոնք։ Իսկ բոլոր դիակները հայեր, թշվառ հայեր էին»¹⁵։

Թրքական իշխանությունների կողմից դավադրության մեղադրանքով բանտարկված արաբ փաստաբան Ֆայեզ էլ Հուսային 1915 թ. իրանահից փոխադրեցին Դիարբեքիր։ Բանտարկյալին վիճակվեց ճանապարհորդության ընթացքում ականատես լինել հայերի նկատմամբ գործադրվող գազանություններին։ Ուրֆայի շրջակայքում, դրել է նա իր հուշերում, «...տեսա հետիոտն ընթացող մարդկանց ամբոխներ։ Հեռվից նրանց զորամասերի տեղ դրեցի, բայց երբ մոտեցանք, տեսա, որ դրանք հայ կանայք են, որոնք գնում էին ստվար շարքերով, բոկոտն ու հյուծված, իսկ նրանց առջևից ու հետևից գնում էին ժանդարմները։ Եթե կանանցից որևէ մեկը ուժասպառ լինելուց հետ էր մնում, ապա ժանդարմները խզակոթով ծեծում էին նրան, ստիպելով հասնել իր ուղեկիցներին։ Իսկ նրանց, ովքեր ուժասպառ էին լինում հիվանդությունից, թողնում էին մեն մենակ ճանապարհի մեջտեղում՝ հոշոտվելու վայրի գազանների կողմից, կամ էլ ժանդարմները գնդակահարում էին նրանց...»¹⁶։

Այսպիսով, այլազգի հեղինակների, ինչպես և ջարդերից փրկված հայերի վկայությունները, որոնց թիվը նույնպես մեծ է, կասկած չեն թողնում այն մասին, որ երիտթուրքերի կառավարությունը 1915—1916 թթ. իրոք կազմակերպել է արևմտահայության Մեծ Եղեռնը։

2

Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ կարևոր տեղեկություններ ու վկայություններ են պարունակում այն նյութերը, որոնք հրապարակվեցին 1919 թ. Կ. Պոլսում և 1921 թ. Բեռլինում տեղի ունեցած դատավարությունների ժամանակ։

14 Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում..., էջ 390։

15 ՀՀ ՊԳՎԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 106, թ. 18։

16 Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում..., էջ 483։

Թուրքիայի՝ և նրա դաշնակիցների պարտությունից հետո հաղթանակած Անտանտի մի շարք պետությունների և միջազգային հասարակական կարծիքի ճնշման տակ թուրքական սուլթան Մեհմեդ VI Վահիդէդդինը 1919 թ. մարտի 8-ին հրաման արձակեց ռազմական արտակարգ ատյանի (Տրիբունալի) միջոցով քննության ենթարկել երիտթուրքների ղեկավարների հանցավոր գործունեությունը առաջին պատերազմի տարիներին: Առաջ քաշվեցին զանազան մեղադրանքներ, այդ թվում և հայերի նկատմամբ կատարած նրանց ոճրագործությունների հարցը: Գլխավոր հանցագործներից ոմանք՝ Թալեաթ, էնվեր, Ջամալ փաշաները, Նազըմ բեյը, Բեհաէդդին Շաքիր բեյը և ուրիշներ կարողացել էին ճողոպրել այլ երկրներ, ուստի նրանք դատվում էին հեռակա կարգով:

Ատյանի մեղադրական եզրակացության մեջ նշված էր, որ հայկական ջարդերը կատարվել են կանխամտածված ծրագրով, երիտթուրքների կառավարության ու կուսակցության կենտկոմի ցուցումներով, որ հայության կոտորածներն արագացնելու նպատակով ստեղծվել է հատուկ գաղտնի կազմակերպություն՝ «Թեշվիլաթ-ը մահսուսե» անունով, որտեղ ընդգրկվել են քրեական, հանցագործ տարրեր: Դատարանի մեղադրական եզրակացության մեջ նշվում է, որ հայերի նկատմամբ կատարված վայրագություններն ու կոտորածները, նրանց ունեցվածքի թալանն ու կողոպուտը որոշված է եղել Երիտթուրքների կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի կողմից: Եվ այդ կոտորածների, ինչպես նաև բոլոր գազանությունների իրագործման համար Բեհաէդդին Շաքիր բեյը երբորդ բանակի շրջանում պատրաստել է հատուկ մարդասպաններ և անձամբ ղեկավարել նրանց... Նրա կողմից հավաքագրված մարդկանց մի մասը եղել են մահապատժի ենթակա հանցագործներ, իսկ մի մասն էլ՝ արեախում ժանդարմներ¹⁷:

Տրապիզոնի վիլայեթում հայ բնակչության ջարդերը կազմակերպողների գործը քննող դատարանի որոշման մեջ ասված է, որ Տրապիզոնի վալին ու երիտթուրքների կուսակցության տեղական պատասխանատու քարտուղարը, կատարելով կենտրոնական իշխանության հրահանգները, անխնա կոտորել են անգնն ու անպաշտպան հայ բնակչությանը: Շտապ տեղահանված հայերի քարավանները քաղաքից հեռացնելուց հետո, ամալի վայրերում տղամարդկանց առանձնացրել են կանանցից և հանցագործներից կազմված շեթների հրոսակախմբերը հարձակվելով՝ կողոպտել են նրանց իրերը և այնուհետև աներևակայելի դաժանությամբ սպանել ու բնաջնջել բոլորին: Իսկ խեղճ կանանց մի այլ վարչ տանելով հափշտակել են նրանց զարդեղեններն ու շորերը... Տրապիզոնում մնացած կանանց ու երեխաների մի մասին իբրև թե պաշտպանելու պատրվակով տեղավորել են հիվանդանոցներում և դերվիշների տներում: Այնուհետև... խմբերով նստեցրել են նավերը և տեսադաշտից հեռու, ծովի խորքերը տանելով՝ նետել են ջուրը և խեղդելով ոչնչացրել բոլորին: Այս դատավարության վերջին նիստում պարզվեց և բոլորս համոզված ենք, որ կոտորածն ու կողոպուտը մտահղացված են եղել ոչ թե Տրապիզոնում, այլ նրա սահմաններից դուրս, այն էլ՝ կանոնավոր ու խիստ կազմակերպված¹⁸:

Թուրք ազգայնամոլները նախօրոք կազմված ծրագրի համաձայն այսպես են վարվել նաև Արևմտյան Հայաստանի մյուս վիլայեթներում ու Մերձավոր Արևելքի հայաբնակ շրջաններում: Այդ են ցույց տալիս Կ. Պոլսում 1919 թ. տեղի ունեցած դատավարության ժամանակ հրապարակված մյուս նյութերն ու վկայությունները:

17 ՀՀ ՊԳԿԱ, ֆոնդ 200, ց. 1, գ. 237, թ. 62,

18 Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքների դատավարության փաստաթղթերի. Առաջարանը, Թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ա. Հ. Փափազյանի. Երևան, 1988, էջ 167—168:

Մեծ Եղեռնի պատմության մի շարք հարցեր ավելի լուսաբանվեցին 1921 թ., երբ Թալեաթ փաշայի սպանության կապակցությամբ տեղի ունեցավ հատուկ դատավարություն Բեռլինում: Նշված թվականի մարտի 15-ին երիտասարդ հայրենասեր Սողոմոն Թեհլիրյանը Գերմանիայի մայրաքաղաքի փողոցներից մեկում սպանեց մեծ ոճրագործ Թալեաթ փաշային: Հունիսի 2-ին և 3-ին տեղի ունեցան Բեռլինի նահանգական դատարանի նիստերը, որոնցում հանդես եկան հայերի ցեղասպանության ականատեսներ, հասարակական-քաղաքական ու ղինվորական գործիչներ, փաստաբաններ, փորձագետներ և այլք: «Մեղադրյալ» Թեհլիրյանը մանրամասնորեն պատմեց այն նախճիրների մասին, որոնց ականատես է եղել անձամբ ինքը, ապա լավեցին ջարդերից հրաշքով փրկված տիկին Թերզիբաշյանի, եպիսկոպոս Գրիգորիս Պալաքյանի և մյուսների վկայությունները: Վերջինս իրեն ուղղված մի հարցի առիթով հաղորդեց հետևյալը. «Երբ 1915-ին Չանկր էի և սեպտեմբերի մեջ ամբողջ Անատոլիա հայերն դատարկված էր և հայերը սպանված էին, էրզրումի՝ ուս-թրքական ռազմաճակատին հաղարապետ մը եկավ Չանկր, և կուգեր անկե Կ. Պոլիս երթալ: Սա մեծ սիգուրթյամբ ըսավ մեզի. ինչ որ մեր նախկին սուլթանները չըրին, մենք ըրինք՝ պատմական ազգ մը 2 ամսվան մեջ մեռցուցինք»¹⁹:

Անվանի հումանիստ Հովհաննես Լեփսիուսը, որ ճշգրիտ տեղեկություններ ուներ Թուրքիայում 1915—1916 թթ. հայկական մասսայական կոտորածների մասին, անվերապահորեն մերկացրեց գերմանական կառավարության դաշնակից երիտթուրքերին: Դատական ատյանին տված իր ցուցմունքներում նա հայտարարեց. «Համընդհանուր տեղահանության որոշումը կայացրել էր երիտթուրքական կոմիտեն, այդ հրամանը տվել էր ներքին գործերի մինիստր Թալեաթ փաշան ռազմական մինիստր էնվեր փաշայի հետ համատեղ»: Լեփսիուսը հարկ է համարել ընդգծել, որ Թալեաթի հրամաններում «տեղափոխություն» (գնպորտացիա) և «բնաջնջում» բառերը ունեցել են նույն նշանակությունը: Նա այնուհետև ավելացրել է. «Արևելյան Անատոլիայի վիլայեթներից տեղահանված ողջ բնակչության սոսկ 10 տոկոսը հասավ աքսորավայրեր: Մնացած 90 տոկոսը կոտորվեց աքսորի ճանապարհին... Իսկ Արևմտյան Անատոլիայից, Կիլիկիայից և Հյուսիսային Միջագետքից անապատ աքսորված հայերին հավաքել էին համակենտրոնացման ճամբարներում, որտեղ աստիճանաբար մեծ թվով մարդիկ կուտակվեցին: Հետագայում նրանք բոլորը ոչնչացվեցին սիստեմատիկ սովի և պարբերական ջարդերի հետևանքով: Երբ ճամբարները լցվում էին աքսորյալների նոր խմբերով և մարդկանց համար այլևս տեղ չէր մնում, նրանց մեծ խմբերով քշում էին անապատ և այնտեղ սպանում... Պաշտոնապես հայտարարվում էր, որ այդ տեղահանությունները լոկ նախազգուշական միջոցառումներ են, բայց առանձին հեղինակավոր անձինք միանգամայն բացեիրաց խոստովանում էին, որ աքսորի նպատակը հայ ազգի բնաջնջումն է»²⁰:

Իր ընդարձակ ճառում Թեհլիրյանի պաշտպան Ադուֆ Ֆոն Գորդոնը հանգամանորեն կանգ առավ հայերի կոտորածների վրա, ձգտելով բարոյական ու իրավագիտական փաստարկումներով արդարացնել Թեհլիրյանին: Մեղադրյալի մյուս պաշտպան, գաղտնի խորհրդական, պրոֆեսոր Նիմաբեր բաղմաթիվ փաստերով հիմնավորեց այն ճշմարտությունը, թե հայերի բնաջնջման ամբողջ պատասխանատվությունն ընկնում է երիտթուրքերի կուսակցության կենտրոնի և մասնավորապես նրա ամենաազդեցիկ անդամներից մեկի՝ Թալեաթի վրա: Մեծ տպավորություն թողեցին պաշտպանի այն խոսքերը, թե այժմ Թեհլիրյանը հանդես է գալիս որպես «ներկայացուցիչը ճնշվածներուն՝ ընդդեմ ճնշողներու հավաքական ներկայացուցիչին: Ան կու գա հանուն

¹⁹ Դատավարություն Թալեաթ փաշայի. սղագրական ղեկուցում. Վիեննա, Մխիթարյան տպարան, 1921, էջ 109:

²⁰ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, էջ 703:

մեկ միլիոն սպանվածներու ընդդեմ մեկուն, որը ուրիշների հետ միասին՝ այդ ոճիրներու մեղքը ունի: Ան կու գա իբրև ներկայացուցիչը իր ծնողքին, իր քույրերուն, իր քեռայրին ու եղբայրներուն, և ի վերջո իբրև ներկայացուցիչը իր քրոջ երկուուկես տարեկան մանկան: Հայ ազգը, հազար տարի ի վեր մինչև ամենեն փոքրիկ երեխան, կանգնած է անոր հետին: Ան կը կրե դրոշակը արդարության, դրոշակը մարդկայնության, դրոշակը վրեժխնդրության՝ իր քույրերու և ազգականներու պատվին համար: Այս խոհերով ան կ'ելլե ընդդեմ անոր, որ պղծել տվավ իր ընտանիքին պատիվը, ոչնչացնել տվավ ամենքին բարօրությունը, ամբողջ ժողովուրդ մը բնաջինջ անել տվավ մարմնապես»²¹:

Գերմանական հանրապետության դատարանը գտնվեց իր բարձրության վրա և, հակառակ թուրքոֆիլների մեծ աղմուկին ու սպառնալիքներին, արդարացրեց Թեհլիրյանին: Աշխարհի առաջավոր մարդկությունը ողջունեց դատարանի արդարացի դատավճիռը: Դատավարության նյութերը նույն 1921 թ. լույս տեսան գերմաներեն և ապա հայերեն: Միլիոնավոր մարդիկ հնարավորություն ունեցան ծանոթանալու հայության ցեղասպանության մանրամասների հետ:

Տասնյակ տարիներ հետո՝ 1984 թ. հայության ցեղասպանության շատ հարցեր քննության առկա դարձան Ժողովուրդների Մնայուն Ատյան միջազգային կազմակերպության կողմից Փարիզում (Սորբոնում) կազմակերպված հատուկ նստաշրջանում, որի դատակազմի մեջ ընդգրկվել էին տարբեր երկրների նշանավոր անձինք՝ Նոբելյան մրցանակի արժանացած գիտնականներ, իրավաբաններ, տնտեսագետներ և այլն: Չորս օր շարունակ, ապրիլի 13-ից 16-ը, քննարկվեցին ոչ միայն ցեղասպանության, այլև Հայկական հարցի վերաբերյալ խնդիրներ: Զեկուցումներով հանդես եկան պատմաբաններ Ռիչարդ Հովհաննիսյանը («Հայկական հարցը 1878—1923 թթ.») Ժիրայր Լիպարիտյանը («Երիտթուրքական շարժման գաղափարախոսությունը»), անգլիացի պատմաբան Քրիստոֆեր Ուորկերը («Բրիտանական աղբյուրները հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ»), Բեռլինի Ազատ համալսարանի պրոֆեսոր Տեսա Հոֆմանը («Գերմանացի ականատեսների հաղորդումները հայերի ցեղասպանության մասին»), ֆրանսիացի պատմաբան, հրապարակախոս Իվ. Տերնոնը («Հայերի գենոցիդը Օսմանյան կայսրությունում 1915—1916 թթ.»), պրոֆ. Տիգրան Կուլումջյանը («Հայկական պատմական հուշարձանների ոչնչացումը որպես թուրքական գենոցիդի քաղաքականության շարունակություն») և այլք: Դատարանում հանդես եկան նաև ՄԱԿ-ի ենթակոմիտեի նախկին տնօրեն պրոֆ. Թ. Վան Բովենը, Կալիֆորնիայի համալսարանի պրոֆեսոր, սոցիոլոգ Լ. Կուպերը, պրոֆ. Ժ. Վերհովենը և ուրիշներ:

Ժողովուրդների Մնայուն Ատյանը, նկատի ունենալով գիտնականների զեկուցումները, ձեռքի տակ ունենալով բազմաթիվ փաստաթղթեր, ականատեսների ցուցումները և այլ նյութեր, ընդունեց դատավճիռ, որով անվերապահորեն հաստատեց այն փաստը, որ հայերի ցեղասպանության «մեղավորը երիտասարդ թուրքերի կառավարությունն է»²²: Դատավճռում ասված էր նաև, որ «Ատյանը կհաստատե, թե թրքական կառավարության մեջըներած զանազան պատճառներով (ըմբոստություն, դավաճանություն և այլն), ջարդերուն առ ի արդարացում, անհիմն են... որ հայ ժողովրդի ցեղասպանության ամբաստանությունն, բանաձևած (ուղղված) թուրք իշխանություն-

²¹ Դատավարություն Թալեաթ փաշայի..., էջ 188:

²² A Crime of Silence. The Armenian Genocide. The Permanent People's Tribunal. London, 1985. p. 227.

ների հասցեին, հիմնավոր է ու փաստացի»։ Դատավարության նյութերը կասկած չեն թողնում այն մասին, որ երիտթուրքերը հայերի կոտորածները կազմակերպել են կանխամտածված ծրագրով և հետապնդել են պանթուրքիստական նպատակներ։ Փարիզի Ասյանի (Տրիբունալի) դատավարությունը լայն արձագանք գտավ շատ երկրներում։

Հարկ եմ համարում ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրել մի հանգամանքի վրա։ Ցեղասպանության մասին գրող մի շարք հեղինակներ նշել են այն իրողությունը, որ ազգայնամոլ երիտթուրքերի ու հիտլերական ֆաշիստների միջև գոյություն է ունեցել որոշակի ընդհանրություն ինչպես գաղափարախոսական, այնպես էլ գործնական հարցերում։ Գերմանուհի պրոֆեսոր Տեսսա Հոֆմանը, օրինակ, Ադուֆ Հիտլերին համարում է Թալեաթի հոգևոր ժառանգը։ Իսկապես, Հիտլերը կրկնում էր թուրք դահիճներին, երբ ամենայն դաժանությամբ ոչնչացնում էր հրեաներին, լեհերին, բոլոր սլավոններին, երբ պահանջում էր առանց զթալու սպանել երեխաներին, ժերերին ու կանանց։ «Կատակական չէ, որ ֆաշիստների պարագլուխը 1939 թ. օգոստոսի 22-ին՝ Լեհաստան ներխուժելու նախօրեին՝ իր գեներալներին ասում էր, թե ամեն ինչ կմոռացվի, այժմ «Ո՞վ է հիշում հայերի ոչնչացման մասին»²³։ Ահա մի մանրամասնություն։ 1915 թ. Երզնկայի հիվանդանոցներում թուրք բժիշկները «գիտական» փորձեր են կատարել ոչ թե ճազարների ու ծովախոզուկների, այլ հայ մարդկանց վրա²⁴։ Հայտնի է, որ նման «գիտական» փորձեր կատարեցին նաև ֆաշիստ բժիշկները ոչ «արիացիների» վրա երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին։ Հիտլերյան ֆաշիստները հետևեցին թուրք ոճրագործներին նաև մի շարք այլ հարցերում։

3

Երիտթուրքերի ոճրագործ քաղաքականությունը հայ ժողովրդի նկատմամբ շարունակվեց նաև հետագա տարիներին, մասնավորապես 1918 թ., երբ թուրքական բանակին հաջողվեց ներխուժել Արևելյան Հայաստան ու Անդերկովկաս։ Նորից կոտորածներ, նորից ավեր ու թալան։ Այդ իրադարձությունների մասին Հայաստանի պետ. պատմական կենտրոնական արխիվում պահվում է 1918 թ. դեկտեմբերին կազմված շատ արժեքավոր մի փաստաթուղթ, որը ստորագրել է մեր մեծ բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանը, որպես Հայոց հայրենակցական միությունների կենտրոնական խորհրդի նախագահ։ Մի քանի քաղվածք այդ վավերագրից։ Ալեքսանդրապոլ քաղաքում և գավառում կատարված անցքերի մասին այնտեղ ասված է. «Չնայելով Բրեսա-Լիտովսկու հաշտության պայմանագրի պայմաններին, թուրքերը Ալեքսանդրապոլ քաղաքի անակնկալ հարձակումով խուճապի մատնեցին վերջինիս բնակչությանը, հարձակման անցան ամբողջ գծով մեկ, հրի ու թալանի մատնեցին գյուղերն ու բնակչությունը, որը իր դեմ գործադրված խելակորույս գազանություններից փախավ Ղարաբաղի սահմանները և ձորերը։ Այստեղ թուրքական կանոնավոր զորամասերը իրենց դաշնակիցների՝ մուսուլմանական հրդսականների հետ, անասելի վայրագություններ կատարեցին՝ կանանց բռնաբարոյեմ, երեխաների պղծում, տղամարդկանց զանգվածային բնա-

²³ K. B. Bardakjian. Hitler and the Armenian Genocide. Cambridge, Massachusetts: Zoryan Institute. Special Report, 1985. 81 p.

²⁴ Dadrian Vahakn. The Role of Turkish Physicians in the World War Genocide of Ottoman Armenians (Holocaust and Genocide Studies 1:2, 1986, 169—192).

ջնջում... Զրհորեն, փոսերը, ձորերը, գետերն առ այսօր էլ լի են սպանվածների նեխած դիակներով: Ալեքսանդրապոլի գավառի տեղերում մնացած բնակչությունից, որը չէր հասցրել փախչել, ավելի քան 10 000 երիտասարդներ քշվեցին Թուրքահայաստանի խորքը՝ դեպի էրզրում, որտեղ նրանք զոհվեցին ասկյարների զնդակներից ու հարվածներից, սովից, ցրտից ու հիվանդություններից»²⁵:

Ախալքալաֆի գավառի մասին փաստաթղթում հաղորդվում է. «Զավթելով Ախալքալաքի գավառը, թուրքերը կոտորեցին մնացած ամբողջ հայ բնակչությունը, բացի հայ կաթողիկոսներից: Այսպես, գլխավորն սրի են քաշված Թախչա և Խորենիա գյուղերի երկու հազար գյուղացիները, որոնք չէին հասցրել փախչել... գավառի 85 հազար գաղթական հայերից 5 ամսում զոհվեցին ավելի քան 40 հազար մարդ: Հիվանդություններից, ցրտից ու սովից օրական միջին հաշվով 300 մարդ է մեռնում»: Փամբակի շրջանի մասին կարդում ենք. «Այս շրջանի 28 հայաբնակ գյուղերից փրկվել է միայն Համզախիման գյուղը, ուր թուրքերը չեն մտել, իսկ մնացած 27 գյուղերը ենթարկվեցին թուրք-թաթարական զորքերի ու հրոսակախմբերի բոլոր սարսափներին: Գազանու-թյունների ձևերը և տեսակները հայտնի են. մարդիկ կոտորվել են զանգվածաբար՝ միմյանց կապկպված զնդակահարվել են հարյուրներով... Թուրքերն իրենց զոհերին ստիպում էին գերեզմաններ փորել իրենց համար և ողջ-ողջ թաղում էին նրանց»:

Փաստաթղթում խոսվում է նաև այն վայրագությունների մասին, որոնք տեղի են ունեցել հայերի նկատմամբ Ելիզավետպոլում, Շամախիում և Գյոկչայում, Նուխիի ու Արեշի գավառներում, Օրդուբադ-Ագուլիսի շրջանում, Բաքու քաղաքում և այլուր: Պարզ էր, որ թուրք ազգայնամոլները ձգտում էին իրագործել հայերի ցեղասպանությունը նաև Անդրկովկասում: Բայց այդ նրանց շահողվեց, քանի որ չորս տարի տևող համաշխարհային պատերազմում ի վերջո հաղթեցին Անտանտի պետությունները, պարտվեցին Թուրքիան և նրա դաշնակիցները, թուրքական կառավարությունը ստիպված եղավ Անդրկովկասից հետ քաշել իր զորքերը:

Սակայն այդ երկար շտեկից: Իշխանության գլուխ անցած քեմալականները 1919—1922 թթ. կազմակերպեցին հայերի ու հույների նոր կոտորածներ, որոնց ընթացքում զոհվեցին մի քանի հարյուր հազար մարդ: Եվ եթե այս անգամ ևս թուրք ազգայնամոլներին շահողվեց ոչնչացնել արևելահայությունը, ապա շնորհիվ ռուսական 11-րդ բանակի վճռական միջամտության, շնորհիվ այն բանի, որ 1920 թ. դեկտեմբերին Հայաստանում հաստատվեց խորհրդային իշխանություն: Հետաքրքիր է նկատել, որ թուրք ոճրագործները 1890-ական թթ. և XX դարի սկզբին իրենց գլխավոր հարվածը ուղղեցին հայերի ու հույների, իսկ ավելի ուշ՝ քրդերի դեմ: Այս, իհարկե, պետական քաղաքականություն ու կանխամտածված ծրագիր էր:

Ութ տասնամյակ է անցել արևմտահայության 1915 թ. ցեղասպանությունից: Տեղի են ունեցել խոշոր իրադարձություններ, կատարվել են շատ փոփոխություններ, սակայն մեր ժողովուրդը միշտ էլ իր բարոյական պարտքն է համարել լմոռանալ ու պատշաճ հարգանքով նշել մեկ ու կես միլիոն ան-

²⁵ ՀՀ ԿԳՊԱ, Ռ. Հովհաննիսյանի հավաքածու, միկրոֆապակեներ, Տե՛ս նաև ՊԲՀ, 1987, № 2, էջ 240—243:

մեղ ղոհների հիշատակը: Բայց խոսել անցյալի մասին, նշանակում է խոսել նաև մեր ներկայի ու ապագայի մասին, նշանակում է լինել զգոն ու սթափ, հաշվի առնել պատմության դասերը, որպեսզի խույս տանք նոր կոտորածներից ու ողբերգություններից: Դրա անհրաժեշտությունը զգացվում է հատկապես այսօր, երբ ժամանակակից պանթուրքիստական ուժերը և նրանց թիկունքում կանգնած պետությունները բացահայտ աշխուժություն են ցուցաբերում Անդրկովկասի և ընդհանրապես ամբողջ Կովկասի նկատմամբ: Անշուշտ պատահական չէ այն, որ առաջ են քաշվում «Կովկասյան տուն», «Կովկասյան դաշնություն» ստեղծելու ծրագրերը, ծրագրեր, որոնց իրականացումը մեր բազմաշարժար ժողովրդին կբերի միայն նոր աղետ, նոր ցեղասպանություն: Իհարկե չպետք է մոռացության տրվի նաև այս իրողությունը, որ արևմտյան պետությունները, հակառակ իրենց շատ խոստումներին, գործնականում ոչ մի օգնություն ցույց չտվեցին 1918—1920-ական թթ. խիստ ծանր վիճակում գտնվող հայ ժողովրդին: Արդյո՞ք այդ չի կրկնվի նաև մեր ժամանակներում:

Տարիներ առաջ ամերիկահայ նշանավոր գրող, մեծ հայրենասեր Վիլյամ Սարոյանը գրել է. «Մեզ համար մեծ բախտ է, որ մեզ զորավիգ է ունի ժողովուրդը: Մենք չենք կարող գոյատևել առանց զուգավոր պաշտպանության (ընդգծումը մերն է — Մ. Ն.)... ուսանելը մեր եղբայրներն են, մեր բարեկամները: 50 տարի այդ բարեկամությունը տալիս է իր ակտուղները»²⁶, Սարոյանը, այսպիսով, անվերապահորեն կողմնակից էր ուսական կողմնորոշմանը (օրինակագրության), նա պաշտպանում էր Իսրայել Օրու, Հովսեփ էմինի, Շահամիր Շահամիրյանի, Խաչատուր Աբովյանի, Ներսես Աշտարակեցու, Իսաֆու, Գրիգոր Արծրունու, Կոմիտասի, Գրիգոր Զոհրապի, Հովհաննես Թումանյանի, Ավետիք Իսահակյանի և մեր մյուս իմաստուն նախնիների տեսակետը: Կարծում ենք, որ մեր օրերի այն քաղաքագետները, որոնք վերածվում են նոր «գլուխներ» անելու ու նոր ուղիներ փնտրելու նպատակով վերանայել ամեն ինչ, կատարում են կոպիտ սխալ: Նրանք չպետք է անտեսեն պատմության դասերը, մեր հեռատես նախնիների պատգամները:

ВЕЛИКАЯ ТРАГЕДИЯ АРМЯНСКОГО НАРОДА

Академик НАН РА М. Г. НЕРСИСЯН

Резюме

Геноцид армян 1915—1916 гг. — одна из самых черных страниц истории человечества. Пантюркистское правительство младотурок по заранее продуманной и запланированной программе в течение двух лет уничтожило до полутора миллиона армян. Был осуществлен первый геноцид XX века. Об этом страшном преступлении турецкого правительства создана обширная литература, об этом писали не только армяне, но и многие иностранные ученые, писатели и официальные лица. Факт геноцида всесторонне был доказан также во время судебных процессов, проведенных в Константинополе (1919 г.), Берлине (1921 г.), Париже (1984 г.). Но, несмотря на это, в Турции,

²⁶ Տե՛ս «Սովետական Հայաստան» հանգեսը, 1981 թ. նոյեմբեր, էջ 17:

как раньше, так и сегодня, грубо фальсифицируя историю, отрицают геноцид армян. Достойно внимания то обстоятельство, что современные пантюркисты разрабатывают особенно после развала СССР, агрессивные планы в отношении Закавказья и Кавказа. Возникает вопрос — если эти планы осуществляются, не повторится ли преступление 1915—1916 гг? Думаю, не следует забывать уроков истории, завета наших мудрых предков о том, что могущественная Россия является традиционным, надежным и верным соседом Армении.

THE GREAT TRAGEDY OF THE ARMENIAN PEOPLE

Academician of the NAS of the RA M. G. NERSISSIAN

S u m m a r y

The 1915—1916 genocide of the Armenians is one of the dark pages of the history of mankind. Pan-Turkish government of the young-Turks exterminated about 1,5 million Armenians by a premeditated and planned program within two years. The first genocide of the XX century was committed. There is a voluminous literature about that terrible crime of the Turkish government. Many Armenians, as well as foreign scientists, writers and officials wrote about it. The fact of the genocide was thoroughly proved also in the trials in Constantinople (1919), in Berlin (1921), in Paris (1944). In spite of this, the history is falsified in Turkey today and as before the genocide of the Armenians is rejected. It's worth to notice that the contemporary pan-turks elaborate aggressive plans for the Transcaucasus and Caucasus, especially after the fall of the USSR. So, the question rises: can the crime of 1915—1916 be repeated if these plans are fulfilled? I think that we shouldn't forget the lessons of the history, the precepts of our sage ancestors that powerful Russia is the traditional, reliable and faithful partner of Armenia.